

УДК:809.434.1:801.54 (043.3)

Базаралиева Г. К.
жетектөөчү илимий кызматкер
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

АКСЫ ГОВОРУНУН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Базаралиева Г. К.
ведущий научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АКСЫЙСКОГО ГОВОРА

Bazaraliev G. K.
leading researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

PHONETIC FEATURES OF THE AKSY DIALECT

Аннотация. Говорлорду иликтөө белгилүү бир аймакта гана жашаган элдин тилдик өзгөчөлүгүн гана эмес тилдин тарыхын, тектештик маселелерин да кароого чоң мүмкүнчүлүк жаратат. Ошондуктан бир тилдин диалектилик каражаттары көбүнчө ошол элдин адабий тилине алынбаган, бирок ал элдин улуттук тилинин тарыхый өнүгүү процессин ачыкка чыгаруу үчүн өтө маанилүү ролду өз ичине камтыйт деп айта алабыз. Бул макалада Аксы говорунун фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн айрым бөлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: диалектология, диалект, говор, үндөштүк мыйзамы, үндүү тыбыштар, үнсүз тыбыштар.

Аннотация. Изучение Говоров дает большую возможность рассмотреть не только языковую специфику народа, проживающего только на определенной территории, но и историю языка, вопросы родства. Поэтому можно сказать, что диалектные средства одного языка часто не заимствуются в литературный язык этого народа, а играют очень важную роль в раскрытии процесса исторического развития национального языка этого народа. В этой статье рассматриваются некоторые фонетические особенности Аксийского говора.

Ключевые слова: диалектология, диалект, говор, закон гласных, гласные звуки, согласные звуки.

Abstract. The study of Dialects provides a great opportunity to consider not only the linguistic specifics of the people living only in a certain territory, but also the history of the language, kinship issues. Therefore, it can be said that the dialect means of one language are often not borrowed into the literary language of this people, but play a very important role in revealing the process of historical development of the national language of this people. This article discusses some of the phonetic features of the Aksy dialect.

Keywords: dialectology, dialect, dialect, vowel law, vowel sounds, consonant sounds.

Бир элдин адабий тили ошол калктын ички жана тышкы булактарынан азыктанып, өсүп-өнүгөт. Тилдин ички булактары - ошол адабий тилди азыктандырып турган улуттук тилдин сөз казынасы, сөз жасоо каражаттары, пассив катмар катары билинген эски жана тарыхый сөздөр, диалектилик материалдар, жазма жана оозеки тили. Анткени дүйнө таануу, тил, маданият, улуттук аң-сезим жана башка баалуулуктарды азыркы учурда

ар бир улут өзүнүн түпкү маңызын сактап калуу аракетин көрүп жаткан учур менен тыгыз байланышта иликтөө абзел.

Диалектологиянын илимий мааниси - мына ошол тарых, этнография, археология ж. б. илимдерге баалуу маалыматтар берүү менен өзү да ошолордун материалдарынан кең түрдө пайдалануу аркылуу тилдин жазылбай калган тарыхын калыбы келтирүү боюнча кеңири корутундулар жасай ала

тургандыгында [5;12]. Себеби, “жергиликтүү диалектинин базасында калыптана баштаган адабий тил, кай жерде жана кандай болбосун грамматикалык түзүлүш жагынан да, лексика жагынан да жергиликтүү говорлор, диалектилердин эсебинен байыйт. Же ушул күнгө чейин кыргыз диалектилери терең изилденбегендиктенби же тим эле бул олуттуу маселени капарга албагандыктанбы, айтор жазуучуларыбыз да, журналисттер жана котормочуларыбыз да кыргыз адабий тилинин сөздүк составын жергиликтүү диалектилерде кездешүүчү эң сонун турнирлер жана сөз тизмектери менен толуктап туруу мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланышпай келатышат” – деп Б. М. Юнусалиев таамай белгилеген [9;326].

Ошонун натыйжасында, дүйнө жүзүндөгү лингвисттер тилдеги диалектилерди жана говорлорду ар кандай доорлордо иликтеп келишкен. Диалектилер, говорлор (подговорлор, наречиелер) жалпы тил илиминде тыянактар чыгарылып, алгылыктуу иликтөөгө алынган. Ал эми кыргыз тилинин жергиликтүү говорлорун иликтөө Совет бийлигинин учурунан алда канча мурдараак башталгандыгын В. В. Радловдун “Түндүктөгү түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” деген фундаментаалдуу эмгегинен көрүүгө болот жана Октябрь революциясынан кийинки мезгилде, уруулук бөлүнүштөрдүн мүнөзү таркай баштаган учурга туура келет. Говорлорду изилдөө айрыкча 1953-жылдары жүргүзүлүп, азыркы учурга чейин уланып келет. Кыргыз тилинин Аксы говорун буга чейин аз гана тилчи-илимпоздор изилдөөгө алынып, тыянактар чыгарылган.

Аксы аймагында негизинен эки чоң уруу: сол канаттан саруу жана оң канаттан багыш уруусу отурукташкан. Ошол уруулардын тилдик өзгөчөлүгүнө токтоло кетели.

Фонетикалык өзгөчөлүктөр

Аксы говорунда үндүү тыбыштардын айтылуусу боюнча адабий тилдин нормасына ылайык келет. Мындагы үндүү тыбыштардын курамы: 8 кыска, 6 созулма: а, э, о, ө, у, ү, ы, и жана аа, оо, өө, уу, үү, ээ, бирок коңшулаш жашаган тектеш элдердин тилинин таасиринен улам айрым гана аймактарда кыска э жана созулма ээ фонемасы сейрек кездешет, биринчиден чектелүү гана жерлерде учурайт, экинчиден ал сөздөрдө бул тыбыш туруктуу сактала бербейт. Тилчилердин изилдөөлөрүнө караганда созулма үндүүлөр эки түрдүү

кездешет: байыркы жана кийинки. Кийинчерээк көпчүлүк түрк тилдеринде байыркы созулма үндүүлөр жоголууга учураган.

Бир топ изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, “байыркы созулма үндүүлөр азыркы жандуу тилдерден якут, тува, түркмөн, татар тилинин мишер диалектисинде, өзбек тилинин Кара-Булак, Манкент, Түштүк Хорезм, Икон ж.б. говорлорунда сакталган. Ал эми өлүү жазма тилдерден Орхон-Энисей эстеликтеринде, байыркы уйгур эстеликтеринде жана Кашкарлык Махмуддун сөздүгүндө учурайт” [6;42].

“Кийинки же жаңы деп аталуучу созулма үндүүлөр түрк тилдеринин тарыхый өнүгүшүнүн кийинки доорлорунда пайда болгон. Бул созулмалар Орто Азиядагы тилдерде кыргыз тилине, Түштүк Сибирдеги ойрот (алтай), хакас, тува, шор тилдерине, алыскы Сибирдеги якут тилине мүнөздүү. Ошону менен бирге аз болсо да осмон түрк, азербайжан, өзбек тилдеринин кээ бир диалектилеринде, гагауз тилинде учурайт” [9;108]. Ал эми азыркы кыргыз говорлорундагы жана адабий тилде колдонулуп жаткан созулмалар кийинки пайда болгон созулмалар экендиги илимде тастыкталган. И. А. Батманов: “Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр дифтонгдордун бузулушу же болбосо үнсүздөрдүн жоюлушунунан улам пайда болгон” [3;38] – деп белгилейт. Демек, Аксы говорунда азыркы кезге дейре учураган **тоw, суw, жуw, куw, bow, күw, буw, туw** сөздөрүндөгү дифтонгдор тарыхтын тастыкталышы үчүн аз болсо да орду бар экендиги айгинеленди.

Бул говордо кыска үндүүлөр боюнча олуттуу өзгөчөлүк жок, бирок созулма үндүүлөр боюнча отурукташкан багыш, саруу уруулары тилинде дээрлик дифтонгдор учурайт. Дифтонгдордун кездешиши кыргыз урууларынын түрк уруулары менен канатташ жашагандыгынын белгилери деп болжоого болот. Мисалы, **тоw** - тоо, **гөwөw** – көсөө, **bow** – боо, **суw** – суу, **жүдөw** – жүдөө, **гүйөw** – күйөө, **kow** – коо деген сөздөрдү алып карасак болот. Бул сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү боюнча Аксы говорунан башка Казакстандагы кыргыздарда, Талас говорунда кезигерин баамдадык.

Ошондой эле бул говордогу үндүүлөрдүн комбинатордук өзгөрүшү боюнча токтолсок, мында уңгудагы жана мүчөдөгү үндүү тыбыштардын үндөшүп өзгөрүүсү, уңгуга мүчө жалганганда көбүнчө толук эмес үндөшкөнүн, көпчүлүк учурларда үн-

дүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы бузулганын байкадык. Адабий тилде жана башка говорлордо үндөштүк мыйзамына багынып айтылбаган ээрчибес мүчөлөр (-кер, -тай, -гер, -кеч, -кор ж.б.) бул говордо да тиешелүү. Мисалы, күнөөкөр (ушул сөздүн ээрчибес мүчөлөрдү “гүнээкер” деп өзгөргөнүн байкадык), сүрөткер, агатай, соодагер, арабакеч, сүткор, атакей - *сырдык сөз (таң калуу сезимин туюндурут); атакей эй, мурун да ушундай болот экен ээ!* ж.б.

Эрин күүсү боюнча: “Көп муундуу сөздөрдүн түзүлүшүндөгү үндүү тыбыштардын эринге карата үндөшүп айтылышы башка

түрк тилдерине караганда алтай, кыргыз тилдеринде күчтүү орун алат. Ошондуктан түрк тилдеринен бөлүнүп, өздөрүнчө бир группага киргизилген” [4;15]. “Антсе дагы “кыргыз тилинде таңдай күүсүнө караганда эрин күүсүнүн сакталышы анчалык туруктуу эмес экендигин, көп муундуу сөздөрдө эрин күүсү сөздүн акыркы муунуна чейин жетпей калган учурлары да бар экендигин кээ бир окумуштуулар тарабынан белгиленет [7;5]. Биз иликтөө жүргүзгөн Аксы говорунда да таңдай күүсүнө караганда эрин күүсүнө боюнча үндөшүү толук сакталбаганын байкадык. Мисалы:

Аксы говорунда	Адабий тилде
Жүрек//жүрегим	Жүрөк//жүрөгүм
жүтөн // жүтөнде	Жүтөн // жүтөндө
үзеңги	үзөңгү
түкүлдөк	дүкүлдөк
түшүнбедим	түшүнбөдүм
түндө	түндө

Жогорудагы мисалдарда бул говордун тилине коңшулаш казак тили белгилүү өлчөмдө таасирин тийгизген болуусу керек.

Үнсүз тыбыштар боюнча байкалган өзгөчөлүктөр

Аксы говорунда адабий тилден айырмаланган орчундуу өзгөчөлүк катары [с] тыбышынын [з] тыбышына өтүп айтылышы, же [з] тыбышынын [с] тыбышына алмашылып айтылышы биз сөз кылган говорго мүнөздүү. И. А. Батманов өзүнүн “Современный киргизский язык” деген эмгегинде эгер байыркы кезде с белгиси солто уруусуна тиешелүү болсо, азыркы учурда с белгиси жалаң эле ага гана эмес, сарбагыштардын өкүлдөрүнө жана кала берсе түштүктөгү адигинелерге да тиешелүү деп көрсөтөт. Ал эми Б. М. Юнусалиев өзүнүн эмгектеринде з-с белгиси экинчи даражада турган маселе деп кароо

менен, Ысык-Көлдөн башка түндүк говорлоруна с-чылдык белги мүнөздүү, башкача айтканда, сөздүн башында, аягында жумшак з тыбышы такыр дээрлик кездешпеген себептүү з тыбышы өзүнчө фонема боло албай тургандыгы бир эле солто уруусуна таандык болбостон, Тянь-Шань, Кетмен-Төбөнүн саяктарына, Чүй өрөөнүндөгү жана Тянь-Шандагы сарбагыштарга, Таластагы бардык кыргыздарга мүнөздүү [8;41] деп көрсөтөт. Ушул маселе боюнча Б.М. Юнусалиев з жана с тыбыштарын толук алмашып сүйлөнгөн Чаткал жана Аксы говорун негедир айтпай кеткен.

Колдо болгон материалдарга карата биз иликтөөгө алган говордун негизги диалектилик белгилери деп төмөнкүлөргө токтолобуз:

1. Аксы говорундагы негизги орчундуу фонетикалык өзгөчөлүк - бул з жана

с тыбыштарынын колдонулушу: **кыскалдак-кызгалдак, гийис-кийиз, кысыл-кызыл, жесте-жезде, гүс-күз, жс. б.** Бирок бул сөздөрдүн баарын эле биз сөз кылып жаткан говордун жашоочулары колдонот деп айтуудан алыспыз, айрым кат тааныган адамдардын кебинде з тыбышынын интервокалдык позицияда так айтылышы да арбын учурайт.

2. Аксы кыргыздарынын кебине мүнөздүү болгон сөз башында жана сөз ортосунда сонордук үнсүздөрдөн кийинки к тыбышынын үндүүнүн алдында г тыбышына өтүп, байыркы формада айтылышы көп кездешет: **гереге-кереге, гир-кир, колгийис-колкийиз-туткуч, гөл-көл, генен-кенен жс.б.**

3. Этиштин учур чагынын формасынын уюшулуусунда тилдеги говорлордо бир топ айырмачылыктар кездешет. Кээ бир говорлордо байыркы түрк тилиндеги атоочтуктун учур чагынын жана келер чагынын **-ар, -ер, -ыр, -ир (и)** формалары менен айтылса, мисалы: **тур / туру, отур / отуру, сүйлөп жатыр / сүйлөп жатыры, окуп атыр / окуп атыры, уктап атыр / уктап атыры, баратат / барайтат** изоглассалары кеңири учурайт, айрым бир говорлордо учур чактын III формасы **т** болуп айтылат, мисалы: **барат, окуйт, келе жатат.**

Бул говордогу фонетикалык диалектизмдер же адабий тилге салыштырмалуу говордогу кандайдыр бир сөздүн тыбыштык өзгөчөлүккө учурап колдонулгандыгы боюнча гана айырмаланган сөздөр: кунажын – кунайын, сызык – чызык, боюнча – моюнча, күбө – күйө, селкинчек – жеңилчек – жеңгилчек – деңилчек, **алькинчек**, чыпалак – чыпанак – чынчалак, ыш – ыс – ис, эми – энди, ушала – укала, топурак – тупурак – турпак сыяктуу сөздөр кездешет.

Мындай сөздөр тууралуу ой Б. М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясында”, Э. Абдулдаев, Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясынын очеркинде”, Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” ушул эле автордун ушул сөздүгүнүн оңдолуп, толукталып экинчи жолу басылышынын “Сөз башында” жана башка диалектологиялык изилдөөлөрдө айтылган.

Тактап айтканда, Аксы говорунда үндүү тыбыштар боюнча үндөштүк мыйзамынын эрин күүсү боюнча толук сакталбагандыгы, дифтонгдордун кездешиши, **-анак, -аган**

аффикстери жалганган сөздөрдөгү созулмалардын колдонулушу (*тевенээк ат, каванаак ит, качагаан ат*), жанаша айтылган эки сөз ортосунда үндүүлөрдүн сөз аягында түшүп айтылышы (*итке нават таштасаң таттуулугун биле албайт, жаманга жардам кылсаң жакшылыгың биле албайт*), үндүүлөрдүн алмашып айтылышы: *чыкыр/чакыр, аткыча/атканча, аркалуу/аркылуу, супара/супура/сурпа, адаты/адети сыяктуу өзгөчөлүктөр кездешет.*

Ал эми үнсүз тыбыштар боюнча абдан деле орчундуу айырмачылык билинбейт, ошентсе да айрым өзгөчөлүктөргө токтоло кетели:

- Б кош эринчил фонемасы сөздүн башында, ортосунда колдонулат, акустикалык сапаты жагынан адабий тилден айырмаланбайт. Алсак, *дувалдын түвүнө койчу жыгачты баштыйан дейт.* Бул мисалда **б** тыбышы баарында эле так айтылды, бир гана түвүнө деген сөздө **б** тыбышы позициялык өзгөрүүгө учурап, эриндер бири-бирине анчалык тийишпей, аба чыгуучу жол бир аз эркинирээк болуп калган абалда жасалды, анын мындай комбинатордук өзгөрүшүн **в** транскрипциясы менен бердик.

- Интервокалдык позицияда же жумшак үнсүздөр менен жанаша келгенде, каткалаң к тыбышы жумшак г тыбышына өтүп айтылат: *гөвүрчөк* (кичинекей, сөөмөйдөй жумуру, борбоң өзөк алып, анан ичи карамтыл, сырты аппак тегерек келген калдагай баш байлап өскөн өсүмдүк); *гөкүрек/көкүрөк, гөч/көч ж.б.*

- Сөз башында айтылуучу **н** тыбышы түшүрүлүп айтылышы өтө аз кездешет: *амыркен* (ад.т. намыркен) - маасы, намыркен - *коондун бир сорту; намыркен, тордомо, басып алды, көкчө, кыркма деген коондор болот.*

- 3, с тыбыштарынын айтылышында Аксы жана Чүй, Талас говорлору орчундуу өзгөчөлүккө ээ. Мында з тыбышынын ордуна с тыбышы колдонулуп з тыбышын сүрүп чыгарган сыяктуу. И. А. Батманов түндүк райондордун Чүй, Талас, Ат-Башы, Кочкор, Жумгал тарабындагы кыргыздардын тилине кысыл изоглассасы туура келет деп белгилеген, ошону менен бирге сөз башында, сөз ортосунда жана сөз аягында з тыбышынын ордуна с тыбышы алмашылып айтыларын көрсөткөн (*саман/заман, кысыл/кызыл, бис/биз*) [2:19-25]. Салыштырып көрөлү:

<i>Аксы говорунда</i>	<i>Адабий тилде</i>
истеп	издеп
герес	керээз
гүстүк	күздүк
оос	ооз
тискин	тизгин
гүскү	күзгү
жастык	жаздык
жесте	жезде

с→з га өтүп айтылышы да арбын кездешет, мисалы: аызын – абысын, гезир – кесир, ызык – ысык, энеси – энеси, атазы – атасы ж.б. Мындан сырткары да үнсүз тыбыштар-

дын алмашылып айтылышы (таам-даам, танек-данек, дандыр-тандыр, чайдын шамасы (ад.т. чама) жана үнсүздөрдүн түшүп калып айтылышы: аачы (ад.т. аарчы), кетиптир-кетипир, өтүптүр-өтүпүр) да кездешет.

Адабияттар:

1. Бакинова Г., Зишансин Ю. Азыркы кыргыз тили, 1-бөлүм, 46-бет.
2. Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка, 19-25-бет.
3. Батманов И.А. Современный киргизский язык. –Ф., 1962. Ч.1., 38-бет.
4. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Казань, 1953, 15-бет.
5. Кыргыз диалектологиясы Б.М.Юнусалиев.-Ф., Мектеп, 1971,12-бет.
6. Ормонбекова А. Кыргыз тилинин Тогуз-Торо говору. –Б., 2001. 42-бет.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1940. 5-бет.
8. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. Труды Института языка и литературы, выпуск VI, 1956, 41-бет.
9. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. –Ф., 1985. -108-326-бет.